

OSOBNÍ IDENTITA A SPOLEČENSKÁ REALITA – KOLEKTIVNÍ IDENTITA V BEZPEČNOSTNÍCH SBORECH

Stanislava Svěchotová

Abstrakt

Ve svém příspěvku autorka vychází z dlouholeté praxe psychologa působícího v republikových bezpečnostních sborech. Věnuje se tématům individuální a skupinové identity v prostředí totalitní a posttotalitní společnosti a bezpečnostních institucí.

Klíčová slova: identita, kolektivní identita, společenská realita, bezpečnostní sbory, psychoanalýza, totalitní objekty

PERSONAL IDENTITY AND SOCIAL REALITY – A COLLECTIVE IDENTITY IN SECURITY FORCES

Abstrakt

In her contribution the author builds upon her longstanding experience as a psychologist in Czech security forces. She discusses the themes of individual and group identity in an environment of totalitarian and post-totalitarian society and security institutions.

Keywords: *identity, collective identity, social reality, security forces, psychoanalysis, totalitarian objects*

Došlo do redakce: 25.9.2009
Schváleno k publikaci: 23.11.2009

Ke zpracování tématu mě inspirovalo ukončení dlouholetého působení ve státních bezpečnostních sborech a zároveň profesní příklon k psychoanalytickému pojetí lidské psychiky, které je typické analyticky rozebírajícím přístupem k osobnosti i společenským jevům a hodnotám. Z různých teoretických přístupů k psychice je právě pro psychoanalýzu charakteristické hledání skrytých zdrojů lidského chování, umožňujících porozumět různorodým individuálním projevům i skupinovým a společenským tendencím.

V posledních dvou desetiletích naše společnost prošla významnou změnou vnějších psychosociálních podmínek, proměnou autoritativního společenského systému v uspořádání liberálnější a individualističtější, které vytváří nové sociodynamické okolnosti a fenomény. Činnosti psychologa v bezpečnostních strukturách státu tak jako v jiných

velkých institucích dnes dominuje hodnocení (*a ovlivňování*) lidí. Jde hlavně o posuzování a výběr zájemců o přijetí do služby (*a vzdělávání a výcvik příchozích i stávajících zaměstnanců*). V situaci psychodiagnostické explorace se střetávají posuzovaní a jejich posuzovatelé, osoby vzájemně se k sobě vztahující v nerovném u spořádání odlišných rolí, lidé, jejichž identita se utvářela jak pod vlivem ryze totalitních psychosociálních podmínek, i ti, kteří totalitní společenský systém znají jen z vyprávění a dokumentů. Pojem identita však v personalistice nebývá příliš frekventovaný - obvykle pracujeme s termínem osobnost, která je zde definována více méně v duchu behavioristických nebo přinejmenším nedynamických koncepcí.

Koherentní teorii identity v psychoanalýze vytvořil Eric H. Erikson (1950), který ji chápal jako subjektivní, dynamickou zkušenost i skupinově-psychologický fenomén spojený se začleněním člověka do společnosti. V jeho pojetí se jeví jako „...*konfigurace, která do sebe postupně včleňuje konstituční předpoklady, idiosynkratické libidinózní potřeby, favorizované schopnosti, významné identifikace, účinné obrany, úspěšné sublimace a konzistentní role*“ (Borecký, 1999, str. 20). Dítě prostřednictvím identifikací s vnějšími objekty vrůstá do sociálních rolí a přebírá je jako součást vlastní identity. Já, zpracovávající každodenní introjekce a identifikace s objekty, udržuje vnitřní solidaritu se skupinovou identitou a ideály či hodnotami. V adolescenci již identita zahrnuje všechny významné vzorce, z nichž mnoho má povahu identifikací částečných. Dítě zvnitřňuje jen ty části osob, jejich vlastnosti, dovednosti, postoje, gesta, názory a způsoby chování, které zapadají do již zvnitřněných vzorců.

My, kteří jsme formovali svoji identitu v době, kdy společnost byla organizována totalitním způsobem a její podstatnou charakteristikou byly stejnost a konformita, jsme museli svůj vnitřní svět, charakter, hodnoty, morálku, postoje a způsoby chování přenést do klimatu nového – posttotalitního, „.....*determinovaného řadou převážně nevědomých mechanismů, fantazií a přání*“ (Borecký, 1999, str. 16). M. Borecký se domnívá, že pohodlí života v totalitě spočívalo v tom, že totalitní splitovaný (*odštěpený*) a externalizovaný primární mateřský objekt mohl být lehce obsazen špatnými vlastnostmi i vyprojikovanými špatnými částmi Já, což nám umožňovalo prožívat sami sebe jako snesitelné, dobré a čisté. Kontrola afektů a nebezpečného chování primárního objektu, tedy hra s kontrolou a manipulací totalitní moci tak mohla přinášet i uspokojení. Běžně akceptovanou realitou se stala přetvářka a lež. „*V principu každý věděl velmi přesně, co může kdy, kde a komu říci. Vycházelo se přitom z představy, která byla vcelku neselehávající, že pravdu jaksi všichni znají, ale že všichni též znají pravidla, podle nichž se s ní může, popřípadě musí zacházet.*“ (Borecký, 1999, str. 17). Frustrace v důsledku nemožnosti konstruktivního vyjednávání s totalitní autoritou byla spojená s přemísťováním hostility na jiné vnější objekty (*kdo má jiný názor či se jinak chová, může být nebezpečný*), sociální úzkost měla větší váhu než Nadjá, resp. smysl pro to, co je správné a spravedlivé.

Oproti minulé totalitní době, která zásadně omezovala svobodu projevu, a kde byla konformita spojena s regresivní pasivitou a sadomasochistickým uspokojením s přesměrováním agrese, je naše současnost více typická „*vládou principu slasti v sociodynamickém prostoru*“ (Příhoda, 2003, str. 54). P. Příhoda v „Odskoku jednoho psychoanalytika do politiky“ vzpomíná na společenský stav polistopadové euforie, po němž „*následovala deprese trvající dodnes*“ (2003, str. 52). V tomto smyslu hovoří o návratu vytěsněného v podobě oživení antisemitismu, o primárně procesním charakteru tvorby politiky, agresivitě související s narcistickou motivací politického chování a dalším.

Dosud ve veřejném a mediálním prostoru figuruje množství emočně nezralých osobností, které se stávají významnými identifikačními vzory, a jejichž motivy zahrnují převážně potřebu pozornosti, prestiže a materiálního zisku. Obzvlášť v politických debatách je nápadná nemožnost dialogu, chybění vnitřních korektivů, které by vedly

k vyloučení verbální agrese, resp. k jejímu využití sociálně konstruktivním způsobem spíše než ve smyslu výlevu narcistických vzteků. Jednání politiků často připomínají souboje, pro něž je čím dál víc určující motiv devalvace a zastrašování oponentů (*výstižnou ilustrací tohoto jevu byl průběh volby prezidenta republiky v únoru 2008*). Publicista K. Hvizďala (2005) se domnívá, že u politiků je poškozeno vnímání výkonu řemesla do té míry, že nesouhlas se způsobem výkonu úřadu berou jako urážku instituce, kterou zastupují a o níž se domnívají, že má být sama o sobě důvodem k jejich adoraci. Většina reprezentantů politické moci se pak jeví odcizeně a hostilně, jejich autorita je chápána převážně jako negativní. Ve spojení s nedokonalou funkcí státního aparátu je pak téměř nemožné uchovat si percepce státu jako protektivního objektu.

Společenskými systémy a autoritami se u nás zabýval psychoanalytik Michael Šebek (1995, 1998), který čerpal z Freuda, jenž při studiu autorit přihlížel k náboženským a mytickým představám. Zdá se, že především lidská bezmocnost ve světě mocných sil přírody a kultury zakládá kořeny polyteistického a později monoteistického náboženství. Aby byly kruté a iracionální síly přírody snesitelnější, jsou antropomorfizovány, vtěleny do Boha, jenž představuje psychologickou náhradu za ztraceného rodiče. Vládne absolutní, totální mocí – je nebezpečný, ale také ochranný (*může s člověkem uzavírat smlouvy, ochraňuje ho od zla, chaosu a destruktivních sil*). Také geografická metafora nejvyšší hory jako sídla Boha nachází výraz v sekulárním světě (*sídla monarchů byla budována na vyvýšených lokalitách*) i v geografii lidské mysli chápáné jako vnitřní prostor (*hierarchie vyšší morálky a svědomí a nižších chaotických a destruktivních pudů*).

Současná společnost si k boji proti destruktivním živlům přírody i lidským vytváří složité strukturované aparáty. Naše bezpečnostní sbory (*podle zákona č. 361/2003 Sb. o služebním poměru příslušníků bezpečnostních sborů*) tvoří Policie ČR, Hasičský záchranný sbor, Celní správa, Vězeňská služba a dvě civilní zpravodajské služby, vnitřní Bezpečnostní informační služba a vnější Úřad pro zahraniční styky a informace. Lidé ucházející se o přijetí k takové instituci (*zde i dále mám na mysli hlavně PČR a zpravodajské služby, s nimiž mne spojuje osobní zkušenost*) jsou podrobena procedurám přijímacího řízení zahrnujícím zjišťování zdravotního stavu, testování psychické a fyzické kondice, u zpravodajských služeb navíc bezpečnostní prověrku a několikaměsíční čekací lhůtu. Na oplátku je jim nabídnuto stabilní finanční zajištění pohybující se mírně nad průměrnou populační mzdou a čest patřit ke sboru, jenž svou sociální a výkonnou funkcí vybízí ke splnění odpovídajících individuálních nevědomých přání.

Z anonymního uskupení osob setkávajících se v průběhu přijímacích procedur a později na vstupních školících kurzech se stává skupina, v níž se jednotlivci se svými specifickými percepcemi a interpretacemi situací učí přijmout skupinovou percepci a adaptivní funkce. Přestože bývají svými školiteli povzbuzováni k identifikaci s jejich postoji a cíli, akceptace skupinových hodnot a norem nebývá u jednotlivců stejná, byť se předpokládá společný motivační základ určený afinitou k sociální a výkonné funkci instituce. Každopádně si lidé přinášejí svá vnitřní schémata, jak zacházet s autoritativní mocí, do nového kontextu hierarchicky uspořádaného společenství disponujícího specifickými oprávněními a výkonnou mocí. Ty umožňují například vybití hostilních afektů jejich přesměrováním (*fyzická i psychická agrese při výkonu funkce mohou být dobře zracionalizované*).

Ve své praxi jsem se u lidí opakovaně setkávala s masívními projevy obranných mechanismů štěpení, projekce, projektivní identifikace, popření a dalších, spojených s černobílým viděním světa obvykle prismatickým simplifikovaného tématu boje dobra a zla. Zvláště u osob, jejichž identitní problematika byla značně regresivního rázu, bylo snadno rozpoznatelné obranné pojetí sebe coby osoby povoláné k potírání nepravostí druhých, případně odvážně je chránící před nepřitelem více či méně konkrétním apod. Šlo často o jedince ztotožněné s přísným Já ideálem zahrnujícím zideologizovaná témata

odolávající racionálním protiargumentům. Zpochybnění prezentovaných motivací u takových jedinců obvykle vyústilo v silné projevy zraněné narcistické sebeúcty. Potřeba reparace zraněného Já mohla vést až k vytrvalým hostilním postupům vůči psychologovi, které zpochybňovaly jeho kompetence i úmysly vedoucí jej k nedoporučujícímu stanovisku vůči uchazeči.

Přesto právě v bezpečnostních institucích slouží mnoho podobně strukturovaných motivovaných osobností, stejně jako řada dalších, jejichž motivace i osobnostní problematika je jiná, více či méně zralá. Porozumět jejich vnitřnímu světu, zvláště hnacím silám v osobnosti a jejím zvládacím životním strategiím nám dnes umožňují příspěvky psychoanalytické vývojové psychologie a teorie objektních vztahů, jež v posledních desetiletích ovládly psychoanalýzu. Zajímavé se mi jeví obzvláště příspěvky vztahující se k fenoménu totalitních objektů. U nás se jimi podrobněji zabýval M. Šebek (1995, 1999), který zkoumal způsoby, jakými tyto vnitřní totalitní objekty (*mocné autority, které jedinec internalizoval v průběhu své socializace*) působí v psychické struktuře. Definuje je jako primitivní pregenitální objekty, jejichž totální moc je prožívána jako intruzivní a předpokládá úplnou poslušnost a úplnou identifikaci s nimi. Jejich funkcí je i schopnost poskytovat zastřešení pro nezralé osobnostní struktury, u nichž bývá touha po závislosti a pasivitě, potřeba vyplnit prázdná místa psychiky – a které strach z chaosu a nedostatek vnitřních pevných norem a ideálů vede k potřebě silného vnějšího objektu pro vlastní identifikaci, která má zpevnit psychickou strukturu a dát jí směr a smysl.

Tyto vnitřní objekty mohou být jednak usazeny v Já a pak fungují jako schémata nebo anticipační vzorce, jejichž pomocí Já interpretuje, vnímá a posuzuje svět. Já, identifikované s totalitním objektem, chce druhým vládnout, opanovat je a manipulovat je. Mohou fungovat i jako součást fantazií uspokojujících různé potřeby a přání. Jsou-li objekty více částí Nadjá, stává se Já vězněm, je přísně souzeno a odmítáno nebo je blokována jeho poznávací funkce. Nesmí mít příjemné pocity, pokud si je nezaslouží svou loajalitou k Nadjá. Já může totalitní objekty, utiskující nebo silně idealizované, také projikovat mimo psychickou strukturu. Člověk se pak ocitne uvnitř svého vlastního paranoidního nebo idealizovaného světa, který se může od reálného vnějšího značně lišit. V reálném totalitním světě pak vzniká problém, protože nelze snadno odlišit projekci od reality. Podobný fenomén potvrzují ROR vyšetření osob pohybujících se ve světě tajných zpravodajských služeb. Tendence k paranoidnímu pojetí vnější reality bývají doprovázené více či méně úspěšnými obranami proti úzkosti a někdy manifestní úzkostí při vyšetření.

Řada motivovaných zájemců o práci ve výše uvedených bezpečnostních institucích popisuje svou touhu po splynutí s vnějším všemocným a idealizovaným objektem přebírajícím jejich individuální funkce, svobodu rozhodování mění za přimknutí se k silné autoritě. Někdy přicházejí s nerealistickou představou práce a vyjadřují přání patřit ke skupině a sdílet společné ideály, jindy připouštějí jako hlavní motivaci jistotu finančního zajištění spojeného se státní službou, touhu najít zde útočiště před dravým podnikatelským prostředím. Po přijetí pak rozvíjejí své osobní dispozice, přičemž institucionální klima a hodnoty zpětně působí na jejich vnitřní svět, takže se také stávají osobami s novou identitou dodávající profesi specifický nádech. U některých jedinců uspokojovala intenzivní touhu po osobní výlučnosti příslušnost k uskupením v součástech zpravodajských služeb. Ty disponují zvláštními oprávněními spojenými s neobvyklou povahou činnosti, jež mohou řadu lidí utvrzovat v jejich přesvědčení o vysokém významu vlastní společenské funkce. Sdílením těchto přesvědčení si pak účastníci skupiny vytvářejí povědomí členů jakési elitní společnosti, která svou výjimečností odlišuje jejich skupinu od jiných (*někteří disponovaní jedinci se časem propracovali až k neotřesitelnému přesvědčení o vlastní superioritě a tuto novou identitu pak posilovali prostřednictvím různorodých psychologických obranných opatření proti všemu, co by ji mohlo jakkoli*

zpochybnit, devalvovat nebo jinak ohrozit). Po psychologích pak v duchu skupinové ideologie žádají služby zaměřené na ovlivňování a budování fragmentů osobnosti posilující adaptabilitu vůči skupinovým cílům a tlakům. Takové požadavky psychologové a další školitelé pak obvykle realizují behavioristickými postupy poplatnými touze po hladkém fungování jedince v systému instituce, obvykle příliš nezohledňujícími individuální, generační a genderové odlišnosti.

Narcistně obsazené rysy kolektivní identity (*pocit sounáležitosti s určitým společenstvím a také vzájemné sdílení společných vzpomínek a zvyků*) tvořící součást Já členů skupiny se tedy mohou stát idealizovanými. I role nás, psychologů, spočívající v posuzování osobnosti druhého lehce evokuje split (*rozštěp*) mezi „námi“ (*posuzovateli*) a „jimi“ (*posuzovanými*). I v našich řadách hrozí riziko nereflexivního vlastních nepřijatelných vlastností a pocitů a jejich štěpení a projekce do „*nezpůsobilých*“ druhých. Fenomén expertnosti je v situaci psychologického vyšetření podpořen faktem, že lidé přicházejí do kontaktu s psychologem v situaci posilující pocit závislosti (*chtějí být přijati, pozitivně hodnoceni apod.*). Reprezentant psychologie bývá někdy staven do role vševědoucího a všemocného a může se s ní hladce ztotožnit. Těchto okolností by si měl být neustále vědom a měl by pracovat se svým nevědomím. Jeho funkce ve smyslu hodnotícího objektu předpokládající kritický průzkum soukromého světa druhého totiž nemusí být v souladu nejen s vědomými i nevědomými přáními osob, k nimž se takto vztahuje, ale také s jeho vlastními. Zvláště, pokud se dostává do situací, kdy vystupuje jako posuzovatel vůči osobám nadřazeným v hierarchické struktuře institucí, jichž je sám členem, musí se vypořádávat s řadou vnitřních konfliktů spojených s reflexí výkonné moci posuzovaných nad sebou samým. Povaha obranných opatření, jimiž se vyrovnává s nepříjemnými pocity, pak závisí na jeho individuální osobnostní výbavě. Nezbyvá než uvažovat nad preventivními opatřeními redukcujícími negativní souvislosti, jako jsou hloubková sebezkušenost a supervize, jež experta sesadí z jeho vyvýšené pozice. Psychoanalytická introspekce vede k odhalení vlastních nevědomých konfliktů i k porozumění obranným mechanismům, jež jsou součástí (*byť nereflexivované*) naší osobnostní výbavy stejně jako osobností „těch druhých“, posuzovaných.

Literatura

Borecký, M. (1999). Taedium identitatis, aneb přemýšlení o nevědomých obranných funkcích identity. *Revue Psychoanalytická psychoterapie*, 1999, (1/1), 8–14. [Referát, konference Identita v posttotalitní realitě, 22. – 23. května 1998, Praha].

Erikson, E.H. (1950). *Childhood and Society*. New York: Norton.

Hvízďala, K. (2005). *Jak myslet média: eseje, přednášky, články a rozhovory, 2004 - 2005*. Praha: Máj: Dokořán.

Příhoda, P. (2003). Zamyšlení: odskok jednoho psychoanalytika do politiky. *Revue psychoanalytické psychoterapie*, 5, 2, 51 – 54.

Šebek, M. (1995). Nadjá v post-totalitním světě. *Československá psychologie*, XXXIX, 6, 550-558.

Šebek, M. (1999). Identita v posttotalitní realitě. Posttotalitní identita: vnitřní totalitní objekty v posttotalitní realitě. *Revue psychoanalytické psychoterapie*, 1, 1, 4-7. [Referát, konference Identita v posttotalitní realitě, 22. – 23. května 1998, Praha].

O autorce:

Mgr. Stanislava Svěchotová působí jako soukromý psycholog, patnáct let pracovala v republikových policejních a zpravodajských složkách.

Kontaktní údaje:

e-mail: svesta@centrum.cz

adresa: Španielova 1297/84, Praha 6, tel.: 777 028 479

Svěchotová, S. (2009). Osobní identita a společenská realita – kolektivní identita v bezpečnostních sborech. *E-psychologie* [online], 3(4), 77-82 [cit. vložit datum citování]. Dostupný z WWW: <<http://e-psycholog.eu/pdf/svechotova1.pdf>>. ISSN 1802-8853.